

الوقف والإيثار والإنفاق من قبل النساء المسلمات في زمن الحرب: دراسة فقهية تاريخية في دعم الجهاد الدفاعي

زهره منصوري

حاصلة على درجة الدكتوراه في علوم ومعارف نهج البلاغة، وباحثة في المستوى الرابع في فقه الأسرة،
وأستاذة في الحوزة العلمية

hossnainfo@gmail.com

ملخص

تُعَدُّ مشاركة النساء في زمن الحرب، سواء من خلال الإسهام المباشر في القتال أو عبر الدعم الاجتماعي والمالي واللوجستي، من الموضوعات التي لم تحظَ بما يكفي من البحث في الدراسات الفقهية والتاريخية الإسلامية. وقد أسهمت النساء المسلمات، من الفترة الإسلامية المبكرة إلى اليوم، في دعم البنى الاجتماعية المرتبطة بالجهاد الدفاعي من خلال الوقف والإيثار والإنفاق. وتعتمد هذه الدراسة المنهج الفقهي التاريخي المقارن لبحث الحكم الشرعي والأهمية الاجتماعية لهذه الممارسات في ظروف الحرب والضرورة. كما تحلل الدراسة المباحث الفقهية ذات الصلة مع الشواهد التاريخية المتعلقة بالأدوار الاجتماعية للنساء. وتخلص إلى أن الفاعلية الخيرية للنساء شكّلت بعداً مهماً، وإن كان مغفلاً في كثير من الأحيان، من الأسس الاجتماعية للجهاد الدفاعي، وأسهمت في تعزيز الصمود الجماعي. وتبرز الدراسة دور الأنشطة الاقتصادية والخيرية للنساء في دعم المجتمعات خلال فترات النزاع.

الكلمات المفتاحية: فقه الوقف، فقه الإنفاق، فقه الإيثار، الجهاد الدفاعي للمرأة

فقه وقف، ایثار و انفاق زنان در زمان جنگ: مطالعه‌ای فقهی-تاریخی بر نقش زن مسلمان در مواجهه با شرایط اضطرار و جهاد دفاعی

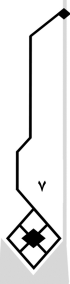
زهره منصوری

دکتری علوم و معارف نهج البلاغه، دانش پژوه سطح ۴ فقه خانواده، استاد حوزه

hossnainfo@gmail.com

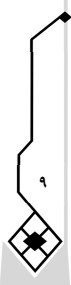
چکیده

مسئله مشارکت زنان در جنگ، چه در میدان نبرد و چه در پشت جبهه، یکی از حوزه‌های مغفول مانده در پژوهش‌های فقهی و تاریخی است. زنان مسلمان در دوره‌های مختلف تاریخ اسلام، از صدر اسلام تا دوران معاصر، با ابزارهایی چون وقف، ایثار و انفاق، نقشی تعیین کننده در شکل‌گیری پشتوانه اجتماعی و تمدنی جهاد ایفا کرده‌اند. این پژوهش با رویکردی تطبیقی و انسان‌محور، به بررسی جایگاه فقهی اعمال نیکوکارانه زنان به‌ویژه وقف و انفاق در شرایط جنگی می‌پردازد و تلاش می‌کند ضمن تحلیل نصوص فقهی، تجربه زیسته زنان مسلمان را نیز بازتاب دهد. کلمات کلیدی: فقه وقف، فقه انفاق، فقه ایثار، زنان در جهاد، جهاد دفاعی، شرایط اضطرار، حقوق زن مسلمان.

مقدمه

فقه اسلامی از آغاز پیدایش خود، در تعامل با واقعیت‌های اجتماعی مسلمانان شکل گرفته است. یکی از این واقعیت‌ها، حضور زنان در عرصه‌های جهاد دفاعی و پشتیبانی جنگ بوده است. این حضور همواره منحصر به نقش‌های حاشیه‌ای یا خدماتی نبوده، بلکه در بسیاری از موارد، مشارکتی عمیق، ایثارگرانه و تأثیرگذار بوده است؛ مشارکتی که بن‌مایه آن در سه مفهوم کلیدی فقهی شکل می‌گیرد: وقف، ایثار و انفاق. در حالی که اغلب متون فقهی جهاد، تمرکز خود را بر مردان مجاهد قرار داده‌اند، منابع فقهی در باب وقف و انفاق ظرفیت‌های عظیمی برای تحلیل مشارکت داوطلبانه زنان در زمان جنگ دارند. زنان، در جایگاه واقف، متبرع یا انفاق‌کننده، از استقلال مالی برخوردار بوده‌اند و این استقلال در فقه نیز به رسمیت شناخته شده است. اسلام به عنوان دینی جامع، همواره بر اهمیت کرامت انسانی و توجه به نیازهای جامعه تأکید ورزیده است. در این میان، وقف، ایثار و انفاق از جمله مؤلفه‌های بنیادینی هستند که به تحکیم روابط اجتماعی، تقویت همدلی و رفع مشکلات نیازمندان یاری می‌رسانند. این ارزش‌ها، هنگامی که در شرایط خطیر و بحرانی مانند جنگ نمود پیدا می‌کنند، نه تنها بارقه‌ای از امید را در دل‌ها زنده می‌دارند، بلکه اراده جمعی برای مقاومت و ایستادگی را نیز تقویت می‌کنند. در نگاه اسلام، زنان همواره به عنوان یکی از ارکان اصلی جامعه، نقشی حیاتی در عرصه‌های مختلف ایفا کرده‌اند. این نقش در شرایط دشوار جنگ، که غالباً با محرومیت‌ها، فقر و نیازهای

فزاینده همراه است، برجسته‌تر می‌شود. از این رو، بازشناسی و تبیین جایگاه فقهی، حقوقی و انسانی زنان در وقف، ایثار و انفاق در زمان جنگ، امری ضروری به نظر می‌رسد. این پژوهش با تکیه بر منابع معتبر فقهی و با رویکردی علمی، مستند و انسانی، به بررسی ادله و مصادیق این مشارکت‌ها می‌پردازد. پرسش‌های اصلی این نوشتار عبارتند از اینکه فقه اسلامی چگونه اعمال نیکوکارانه زنان در شرایط جنگی را تبیین، مشروع و تثبیت می‌کند؟ و چگونه می‌توان از این مبانی فقهی، الگویی انسان‌محور برای بازخوانی نقش تمدنی زنان در مواجهه با جنگ استخراج کرد؟

۱. مبانی نظری وقف، ایثار و انفاق در فقه اسلامی

۱.۱. وقف: حبس عین و تسبیل منفعت

وقف، به عنوان یکی از نهادهای حقوقی مهم در فقه اسلامی، عملی است که در آن عین مال حبس شده و منافع آن در جهت مصارف خیریه یا عمومی تسبیل می‌گردد. این عمل، ریشه در سنت نبوی و سیره عملی صحابه دارد. قرآن کریم به صورت مستقیم به مسئله وقف نپرداخته، اما آیات متعددی بر فضیلت انفاق و ایثار دلالت دارند که وقف را نیز به عنوان یکی از مصادیق بارز آن می‌توان تلقی کرد. از جمله آیه «لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتَّى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ» (آل عمران: ۹۲) که تشویق به انفاق از بهترین داشته‌ها می‌کند. کتب اربعه شیعه، به ویژه «کافی» کلینی و «تهذیب الاحکام» شیخ طوسی، ابواب مفصلی را به احکام وقف اختصاص داده‌اند و شرایط صحت آن (مانند اهلیت واقف، عین موقوفه، جهت وقف و

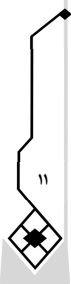
قبض) را بیان کرده‌اند (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۷: ۴۲).

۱.۲. انفاق: بذل مال در راه خدا

انفاق، به معنای خرج کردن مال در راه‌های خیر و خداپسندانه، مفهومی گسترده‌تر از وقف است و شامل هرگونه بذل مال برای رفع نیاز دیگران می‌شود. قرآن کریم بارها بر فضیلت انفاق، چه در حال اختیار و چه در حال اضطرار، تأکید کرده است. خداوند متعال می‌فرماید: «مَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ كَمَثَلِ حَبَّةٍ أَنْبَتَتْ سَبْعَ سَنَابِلٍ فِي كُلِّ سَنَابِلَةٍ مِائَةٌ حَبَّةٌ وَاللَّهُ يُضَاعِفُ لِمَنْ يَشَاءُ» (بقره: ۲۶۱). این مفهوم، در شرایط جنگ و اضطرار، اهمیت دوچندان می‌یابد، زیرا گستره نفوذ آن شامل تأمین نیازهای جبهه، کمک به خانواده‌های رزمندگان، و رسیدگی به آسیب‌دیدگان جنگی می‌شود.

۱.۳. ایثار: ترجیح دیگران بر خود

ایثار، مفهومی متعالی در اخلاق اسلامی است که به معنای ترجیح دادن منافع و نیازهای دیگران بر منافع و نیازهای شخصی، حتی در زمان تنگدستی است. این مفهوم در آیه شریفه «وَالَّذِينَ تَبَوَّؤُوا الدَّارَ وَالْإِيمَانَ مِنْ قَبْلِهِمْ يُحِبُّونَ مَنْ هَاجَرَ إِلَيْهِمْ وَلَا يَجِدُونَ فِي صُدُورِهِمْ حَاجَةً مِمَّا أُوتُوا وَيُؤْثِرُونَ عَلَى أَنْفُسِهِمْ وَلَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ وَمَنْ يُوقِ شُحَّ نَفْسِهِ فَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ» (حشر: ۹) به وضوح بیان شده است. ایثار، اوج تجلی فضیلت در بذل مال و جان است و در شرایطی چون جنگ، که نیازها به اوج خود می‌رسد، ارزش این عمل اخلاقی دوچندان

می‌گردد.

۲. جایگاه فقهی وقف، ایثار و انفاق زنان در زمان جنگ

۲.۱. استقلال مالی زنان و امکان وقف در شرایط جنگ

از منظر فقهی، زنان همانند مردان دارای استقلال کامل در تصرفات مالی هستند. شیخ طوسی در «المبسوط» تصریح می‌کند که «المرأة كالرجل فی التملک و التصرف إذا كان تمليكها بوجه صحيح» (طوسی، ۱۴۰۰ق، ج ۲: ۲۲۴). این اصل به این معناست که زن حق دارد اموال خود را، اعم از منقول و غیرمنقول، بدون نیاز به اجازه ولی یا شوهر وقف کند، مگر آنکه این عمل موجب تضییع حقوق واجب بر عهده او، مانند نفقه همسر یا فرزندان، شود.

در زمان جنگ، این اصل پایه‌ای، امکانات گسترده‌ای را برای مشارکت فعال زنان در پشتیبانی از جهاد فراهم می‌آورد. زنان می‌توانند اموال خود را با اهداف زیر وقف نمایند:

- وقف خانه‌ها و اماکن: برای اسکان موقت خانواده‌های آواره، استقرار مجروحان، یا استفاده آموزشی و تبلیغاتی جبهه.
- وقف زمین‌های زراعی و باغات: برای تأمین غذا و مایحتاج مجاهدان و مردم مناطق جنگ‌زده.
- وقف حیوانات و ابزار: مانند اسب، قاطر و وسایل نقلیه برای حمل و نقل نیروها و تجهیزات.
- وقف اموال منقول: مانند پوشاک، لوازم منزل، دارو، و ابزار کار برای

نیازمندان یا رزمندگان.

- وقف ثروت‌های نقدی: برای تأمین هزینه‌های جاری جبهه، خرید تجهیزات، یا حمایت از خانواده شهدا و مفقودین.
- فقه‌های متعددی همچون شهید ثانی در «شرح لمعه» و علامه حلی در «قواعد الاحکام» ضمن تأیید اصل استقلال مالی زنان، وقف اموال توسط آنان را مشروع و نافذ دانسته‌اند، مشروط بر آنکه واقف اهلیت داشته و وقف در جهت اهداف مشروع صورت گیرد (عاملی، ۱۴۱۳ق، ج ۲: ۲۴۰؛ حلی، ۱۳۸۷ق، ج ۲: ۳۱۴).

۲.۲. انفاق زنان در میدان جنگ؛ تحلیل فقهی تاریخی

قرآن کریم انفاق را عملی فراتر از جنسیت معرفی می‌کند و آن را شرط ایمان و تقوا می‌شمارد. آیاتی مانند «الَّذِينَ يُنْفِقُونَ فِي السَّرَّاءِ وَالضَّرَّاءِ وَالْكَاطِمِينَ الْغَيْظِ وَالْعَافِينَ عَنِ النَّاسِ وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ» (آل عمران: ۱۳۴) ناظر به ارزش‌گذاری انفاق در هر شرایطی است. همچنین، آیاتی که به انفاق در «سبیل الله» اشاره دارند، دامنه وسیعی را شامل می‌شود که پشتیبانی از جهاد دفاعی یکی از مصادیق برجسته آن است. زنان مسلمان در صدر اسلام، نمونه‌های فراوانی از انفاق و ایثار در حمایت از جنگ‌ها از خود به یادگار گذاشته‌اند. از جمله در غزوه احد، زنانی همچون ام سلمه با انفاق اموال و یاری رساندن به مجروحان، نقشی فعال ایفا کردند. همچنین، در فتح مکه، زنانی که اسلام آورده بودند، با پیامبر ﷺ بیعت کردند و برخی از آنان اموال خود را برای مصارف عمومی و نظامی در اختیار

ایشان قرار دادند (ابن هشام، ۱۹۹۶م، ج ۴: ۶۸). فقهای شیعه، با استناد به عمومات آیات و روایات، انفاق در راه خدا را، به ویژه در شرایط اضطرار و جهاد دفاعی، امری مستحب و در مواردی واجب کفایی دانسته‌اند. محقق اردبیلی در «مجمع الفائدة والبرهان» و علامه طباطبایی در تفسیر المیزان، تأکید دارند که انفاق در شرایط بحرانی، نشانه ایمان قوی و یاری دین خداست و اختصاصی به مردان ندارد (اردبیلی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۱: ۲۳۵؛ طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۳: ۳۲۴). فقه شیعه با پذیرش اصل «تبرع النساء» (اختیار و اختیار زنان در بذل مال) بدون محدودیت خاص، انفاق زنان برای رفع نیازهای جبهه را مشروع می‌داند. شیخ انصاری در «کتاب الخیارات» به تفصیل درباره صحت تبرعات و صدقات زنان بحث کرده و معتقد است که مادامی که زن اهلیت شرعی داشته باشد و انفاق او بدون اکراه و در جهت مشروع صورت گیرد، صحیح و نافذ است (انصاری، ۱۴۱۵ق: ۴۱۵). این انفاق می‌تواند شامل کمک‌های نقدی، اهدای آذوقه، لباس، دارو و هرآنچه که به روند دفاع کمک کند، باشد.

۲.۳. ایثار زنان؛ از مفهوم اخلاقی تا مبنای فقهی

همانطور که اشاره شد، ایثار در منابع اخلاقی و عرفانی جایگاه والایی دارد، اما فقه اسلامی نیز برای آن بنیادهای قوی ارائه می‌کند. آیه «و یؤثرون علی أنفسهم ولو کان بهم خصاصة» اساس فقهی ایثار را شکل می‌دهد. این آیه، ضمن بیان فضیلت انصار در ترجیح مهاجران بر خود، یک اصل کلی اخلاقی و حقوقی را

بیان می‌کند که در شرایط اضطرار، اولویت دادن به نیازهای حیاتی جامعه یا دیگران، عملی بسیار ارزشمند و مورد ستایش است. زنان مسلمان در طول تاریخ، نمونه‌های فراوانی از ایثارگری در شرایط جنگ از خود نشان داده‌اند. این ایثارگری‌ها می‌تواند شامل موارد زیر باشد:

- ایثار دارایی‌های شخصی: واگذاری طلا، زیورآلات، لوازم منزل، و حتی بخشی از پس‌انداز به جبهه یا نیازمندان.
 - ایثار در خدمت: حضور داوطلبانه در بیمارستان‌ها، مراکز امداد رسانی، و حتی خط مقدم برای یاری رساندن به مجروحان و رزمندگان.
 - ایثار عاطفی: تحمل دوری همسر و فرزندان، مراقبت از خانواده‌های شهدا، و حفظ روحیه جامعه در برابر سختی‌ها.
- از نظر فقهی، ایثار در زمان بحران می‌تواند در قالب سه عمل حقوقی تفسیر شود:

۱. هبه (بخشش): بذل مال یا منفعت به صورت رایگان به دیگران، به ویژه به رزمندگان یا آسیب‌دیدگان.
۲. صدقه مستحبی: اختصاص مال برای رفع نیازهای ضروری جامعه در شرایط بحران، که در فقه به عنوان مصداق بارز انفاق در سبیل الله شناخته می‌شود.
۳. وقف فوری: در مواردی که نیاز به یک مکان یا وسیله به صورت فوری احساس می‌شود، واقف می‌تواند مال خود را به صورت موقت یا دائم برای آن

منظور وقف کند.

۳. جنبه‌های انسانی و حقوقی مشارکت زنان در جنگ

مشارکت زنان در وقف، ایثار و انفاق در زمان جنگ، تنها یک اقدام فقهی یا اقتصادی نیست، بلکه ابعاد عمیق انسانی و اجتماعی نیز دارد.

۳.۱. ارتقاء روحیه و انسجام اجتماعی

اقداماتی چون وقف خانه‌ها برای آوارگان یا انفاق برای تأمین جیره غذایی رزمندگان، نه تنها نیازهای مادی را برطرف می‌کند، بلکه نشان‌دهنده همبستگی اجتماعی و حمایت قاطع جامعه از آرمان جهاد است. حضور زنان در این عرصه، به ویژه به عنوان منبع اصلی این کمک‌ها، روحیه امید و مقاومت را در میان رزمندگان و خانواده‌های آنان تقویت می‌کند. این تجلی اراده جمعی، خود یک قدرت نرم در برابر دشمن محسوب می‌شود. آیات متعددی بر اهمیت تعاون و همدلی در جامعه اسلامی تأکید دارند، از جمله آیه «وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَىٰ» (مائده: ۲). این اصل در شرایط اضطرار جنگ، مصداق بارزتری می‌یابد.

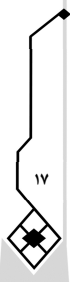
۳.۲. تأکید بر کرامت و حقوق زن مسلمان

اسلام با تأکید بر استقلال مالی زنان و مشروعیت بخشیدن به وقف و انفاق آنان، به کرامت انسانی و حقوق اقتصادی زن رسمیت بخشیده است. این امر در شرایط جنگ که گاهی ممکن است حقوق زنان مورد خدشه قرار گیرد، اهمیت

بیشتری می‌یابد. توانایی زن در مدیریت و تصرف اموال خود، به او امکان می‌دهد تا نقشی فعال و سازنده در جامعه ایفا کند و صرفاً به عنوان یک دریافت‌کننده کمک یا منفعل باقی نماند. وقف اموال توسط زنان، نشان‌دهنده عاملیت آنان در جامعه و مشارکت در سرنوشت جمعی است. تحلیل فقهی این موضوع در متون فقهی نیز مؤید این رویکرد می‌باشد از جمله: شیخ طوسی در المبسوط فی فقه الامامیه بیان می‌دارد: «المرأة كالرجل في التملك والتصرف إذا كان تملكها بوجه صحيح» (طوسی، ۱۴۰۰ق، ج ۲: ۲۲۴). این اصل فقهی، مبنای استقلال مالی و حق تصرف زنان در اموال خود را تثبیت می‌کند. شهید ثانی نیز در الروضة البهیه، ضمن بحث وقف، مشروعیت وقف از سوی زن را با رعایت شرایط، مورد تأیید قرار داده است (عاملی، ۱۴۱۰ق، ج ۲: ۲۴۰). علامه حلی در قواعد الاحکام در بحث تبرعات و وقف، به درستی تصرفات مالی زن اشاره دارد (حلی، ۱۳۸۱ش، ج ۲: ۳۱۴).

۳.۳. مصادیق تاریخی و معاصر

تاریخ اسلام، سرشار از نمونه‌های ایشارگری زنان در دوران جنگ است. از همسران صحابه که زیورآلات خود را برای تأمین هزینه‌های جنگ اهدا می‌کردند، تا زنان قبیله بنی‌عدی که اموال خود را وقف نگهداری قرآن و تجهیز مجاهدان کردند. در دوران معاصر نیز، در بسیاری از کشورهای اسلامی، زنان در پشتیبانی از جبهه‌های مقاومت، از طریق کمک‌های مالی، تأمین تدارکات، و حتی حضور در

عرصه امداد و درمان، نقش بی‌بدیلی ایفا کرده‌اند. این اقدامات، اگرچه ممکن است به صورت فردی و پراکنده صورت گرفته باشد، اما مجموع آن‌ها نشان‌دهنده یک سنت ریشه‌دار در میان زنان مسلمان است.^۱

۴. نتیجه‌گیری و پیشنهادات

بررسی فقهی و انسانی وقف، ایثار و انفاق زنان در زمان جنگ نشان می‌دهد که این اعمال، نه تنها از منظر شرعی مشروع و بلکه از مصادیق بارزیاری دین خدا و تقویت بنیان‌های اجتماعی در شرایط اضطرار هستند. زن مسلمان، با تکیه بر استقلال مالی که فقه به رسمیت شناخته، می‌تواند نقشی حیاتی در پشتیبانی از جهاد دفاعی ایفا کند.

پیشنهادهای

۱. تدوین کتب فقهی تخصصی: نیاز است تا با نگاهی نوبه منابع فقهی، فتاوای مربوط به مشارکت زنان در شرایط اضطرار و جنگ، جمع‌آوری و تحلیل شود.

۲. ترویج فرهنگ وقف و انفاق توسط زنان: با توجه به اهمیت این موضوع، باید با برنامه‌ریزی فرهنگی و رسانه‌ای، زنان را به مشارکت فعال در این زمینه تشویق نمود.

۱. ابن هشام در السيرة النبوية اشاره به مشارکت زنان در جنگ‌ها و حمایت از مجاهدان، از جمله در غزوه احد و فتح مکه دارد. (ابن هشام، ۱۹۹۶م، ج ۲: ۶۳).

۳. تأکید بر ابعاد انسانی: در بازخوانی این موضوعات، همواره باید جنبه‌های انسانی، عاطفی و حقوقی مشارکت زنان مورد توجه قرار گیرد تا الگویی جامع ارائه شود.

۴. استفاده از ظرفیت‌های نوین: در دوران معاصر، می‌توان از ظرفیت‌های نوین وقف (مانند وقف‌های دیجیتال، وقف سهام و...) برای تسهیل مشارکت زنان در پشتیبانی از جبهه‌های حق بهره برد.

فهرست منابع

۱. ابن هشام، عبدالملک. (۱۹۹۶م). السيرة النبوية. تحقیق: مصطفى السقا و دیگران. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۲. اردبیلی، احمد. (۱۴۰۹ق). مجمع الفائدة والبرهان فی شرح إرشاد الأذهان. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۳. انصاری، مرتضی. (۱۴۱۵ق). کتاب الخيارات. قم: مجمع الفکر الاسلامی.
۴. حلی، حسن بن یوسف (علامه). (۱۳۸۷ق). قواعد الاحکام فی المذهب الامام. تحقیق: سید مهدی رجائی. قم: مؤسسه آل البيت علیهما السلام لاهیات التراث.
۵. طباطبائی، محمد حسین. (۱۴۱۷ق). المیزان فی تفسیر القرآن. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۶. طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۰۰ق). المبسوط فی فقه الامامیه. تحقیق: محمد تقی دانش پژوه. تهران: المكتبة المرتضوية.
۷. عاملی، زین الدین بن علی (شهید ثانی). (۱۴۱۳ق). شرح اللمعة الدمشقية. تحقیق: لجنة التحقيق. قم: انتشارات داورى.
۸. قرآن کریم.
۹. کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۰۷ق). الکافی. تهران: دارالکتب الاسلامیه.

۱۰. ابن هشام، عبدالملک. (۱۹۹۶) *السيرة النبويه* (تحقيق: مصطفى السقا، ابراهيم الاياري، و عبدالحفيظ شلبي). بيروت: دار المعرفة .
۱۱. حلي، حسن بن يوسف. (۱۳۸۱ش). *قواعد الاحكام*. قم: دفتر انتشارات اسلامي وابسته به جامعه مدرسين حوزه علميه قم .
۱۲. طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۰۰ق). *المبسوط في فقه الاماميه*. تهران: المكتبة المرتضويه .
۱۳. عاملی (شهيد ثانی)، زين الدين بن علي. (۱۴۱۰ق). *الروضة البهيه في شرح اللمعة الدمشقية*. قم: منشورات مكتب الاعلام الاسلامي.